

Nizami Gəncəvi Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük töhfə, ən qiymətli sərvətdir, xalqımızın milli iftixarıdır. O, dünya miqyaslı şair və mütəfəkkir alim kimi bütün dövrlərdə zirvələr fəth etmiş və etməkdədir. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində göstərir ki, “Məhəmməd həzrətləri peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu kimi, Nizami həzrətləri də şairlərin sonuncusudur”. Bu, şairin qüdrətinə verilən böyük qiymətdir.

Şairin özü də böyüklüyünü etiraf etmiş və yazmışdır:

*Şeirdən ucalıq umma dünyada,
Çünki Nizamiylə qurtardı o da.*

N.Gəncəvidən sonra dünyaya gələn şəxslər (sonralar məşhur olmuş bu şairlər) Nizamini hörmət və ehtiramla anmış, cəsarət edib onun toxunduğu mövzulara müraciət etdiklərinə görə dahi şairdən üzr istəyərək ruhu qarşısında baş əymişlər.

Diqqət yetirək. Əmir Xosrov “Şirin və Xosrov” poemasında yazırdı:

*Nizami hər sözü demiş birinci,
Qoymamış cilasız qalsın bir inci.*

Və yaxud Əlişir Nəvai “Fərhad və Şirin” poemasında göstərirdi:

*Bu meydanda sanma asandır durmaq,
Nizamilə pəncə-pəncəyə vurmaq.
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,
Qırlar pəncəsi, murada yetməz.*

Nizami insan şəxsiyyəti ilə bağlı çox önəmli və dəyərli konsepsiya yaratmış, həmin konsepsiya əsasında bədii təfəkkürün sonsuz imkanlarından bəhrələnərək poemalarında fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji fikrin bənzərsiz nümunələrini əks etdirmişdir.

Əxlaqi görüşlərində vətənpərvərlik

Nizami öz şəxsiyyəti və yaratdığı hey-rətamiz qəhrəmanlarının nümunəsi ilə bir təربيyə məktəbidir ki, oxucularını əxlaqi cəhətdən saflaşmağa, mənəvi baxımdan kamilləşməyə sövq edir. O, insanı dünyanın əşrəfi kimi ucaldaraq onun kamilləşməsinə, hərtərəfli yetişməsinə, nəcib, ən gözəl keyfiyyətləri özündə cəmləşdirməsini, mədəni davranış vərdişlərinə, rəftar tərzinə, dünyagörüşünə yiyələnməsini arzulayırdı. Əsərləri, hikmətli, müdrik fikirləri ilə tanışlıq insanlarda, gənc nəsildə təbiylənmək, mənəvi saflaşmaq tələbatı doğurur. Nizaminiin təlim və təhsilə, müəlim şəxsiyyətinə, təbiyənin tərkib hissələrinin məzmununa daxil olan məsələlərə aid çoxlu qiymətli fikirləri vardır.

Diqqət edək:

*Şahənə təربيyə, hünər nəzakət,
Ağıla nur verir, ürəyə qüvvət.*

Şairin əxlaqi görüşləri xüsusilə önəmli-dir. Onun əxlaqi görüşlərində vətənpərvərlik, vətən sevgisi özünəməxsus yer tutur. Dünyada Nizamini uzun illər İran, fars şairi kimi tanıyıblar. Bu, onun öz əsərlərini fars dilində yazmasından irəli gəlib. Həm də hansı millət, ölkə Nizami kimi dühənin, dahi şairin, qüdrətli filosofun, söz xiridarının özününkü olmasını istəməz. Nizami isə məhz bizə, Azərbaycana məxsusdur, xalqımızın

övlədidir. O, türk oğlu türk olmağından, Gəncədə doğulmağından və burada yaşamağından hədsiz iftixar hissi keçirmiş, Bərdəni vəsf etmişdir. Bütün bunlar dahi şairin vətənpərvərlik mövqeyindən irəli gəlir və insanları, doğma yurdu, ana torpağı sevməyə, Vətənə bağlı olmağa çağırır.

Nizami Gəncədə də dünyasını dəyişib və orada dəfn olunub. Ucalıq, məğrurluq, dahilik, bənzərsizlik, ölçətmazlıq, bədii söz və elmi fikrin əvəzənilməz tərənnümçüsünə ehtiram kimi Gəncədə onun möhtəşəm məqbərəsi, abidə kompleksi qərar tutub.

Nizami vətən eşqini, doğma Gəncəni aşağıdakı kimi tərənnüm edir:

*Şairliyim saxlayıb dustaq kimi Gəncədə,
Mənəm indi dünyanın söz hakimi Gəncədə.*

Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Bərdənin tərifini, füsunkar gözəlliklərini isə belə verir:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çıxəkdir.
İlyulda dağlara lalələr səpər,
Qışı baharın nəsimi öpər.*

Nizami “İsgəndərnəmə”də Gəncə zəlzələsini ürək ağrısı ilə təsvir edir. Doğma diyarın bir an içərisində yerlə-yeksan olması onu sarsıdır:

*Qopdu bir zəlzələ, göyü oynatdı,
Şəhərlər dağılıb yerlərə batdı...
Nə qədər xəzinə batdı o gecə,
O şənbə gecəsi yox oldu Gəncə.*

Təbiyənin məqsədi

Nizami təbiyənin məqsədini vətəndaşların fəaliyyətinə, həqiqətə, xeyirxahlığa, ədalətə, doğruluğa, eyni zamanda gözəlliyə xidmət göstərməsində görürdü. O, şəxsiyyətin inkişaf prosesinin xarici mühitdən asılılığını qəbul edir, uşağın inkişafı ilə onun təbiyyəsinin yanaşı, vəhdətdə getdiyi qənəətinə gəlirdi. Hərtərəfli inkişaf etmiş insanın təbiyyə olunmasını vacib bilirdi. O, ətraf mühitlə insanlar arasındakı münasibətlər barədə düzgün anlayışların yaradılmasını məsləhət görürdü.

Atalarımızın belə müdrik kəlamı var: “Qane olmaq - xoşbəxt olmaq deməkdir”. Nizami də insanların var-dövlətə həris olmasına qarşı çıxır, azla qənəətlənməyi tövsiyə edirdi. Toplanmış varidatın çox vaxt fərvan həyat vəd etmədiyini, əksinə adamın başına bəla olduğunu söyləyir. Ədibin qənəətinə, “Kim ki qızla qatdı gündüz kimi başını, Gecətek qucaqladı nur saçan qaş-daşını”.

Nizami ədalətli olmağı mühüm əxlaqi keyfiyyət sayır, birisinin digərinə münasibətində ədalətin, insanın tələblərini gözleməyi vacib bilir, ədaləti yer üzünün fətəhi hesab edirdi. Dahi şair zülmü, zorakılığı pisləyir, onların insanlara hədsiz bəlalər,

əndişə, iztirab, qəm-qüssə, kədər, ümid-sizlik gətirdiyini və onları əzab-əziyyətə düşər etdiyini söyləyirdi. O, insanların xeyirxah işlər görmək arzusunu təqdir edir, dünyada yaxşılıq hər şeydən üstün sayırdı. Bu xüsusda deyirdi:

*Pisdən yaxşıqla qorunmaq mümkündür,
Dünyada yaxşıqlıq hər şeyə üstündür.*

Ədibin qənəəti belədir ki, yaxşıqlıq etmək, heç də, sadəcə, insanın fədakarlığı, yaxşı xüsusiyyəti deyil, o, bu hərəkətə yol verməklə həm də özü üçün qapı açır, bir vaxt öz hərəkət və əməli özüne qaydır.

Əməyə məhəbbət, zəhmətə bağlılıq

Nizami Gəncəvinin əxlaqi görüşlərində əməyə məhəbbət, zəhmətə bağlılıq, əmək-sevərlik xüsusi yer tutur. O, insanları boş-bekar dayanmamağa, bir işin qulpundan yapışmağa çağırır. İnsan hansı yaşda olmasından asılı olmayaraq hansısa işi görməyə (kərpickəsən kişini yadınıza salın) qadirdir. Öz məhdud imkanı, qüvvəsi, gücü daxilində də dolanışğını təmin edə bilər. Cüzi qazanc başqalarına əl açmaqdan daha şəərəfidir (“Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl, Hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail”).

Əməyə yüksək qiymət verən Nizami onun axırının insanın rahatlığı ilə nəticələnməyinə möhkəm əmindir və bu qənəətlə gəlir ki, ərənlər şöhrətə zəhmətlə ucalıblar.

Nizami insanlardan bədbinliyə qapılmağı, nikbin olmağı tələb edirdi. Dahi şair inanırdı ki: “Hər gecənin bir nurlu, günəşli gündüzi var, hər yoxuşun eniş, hər tənənin düzü var”. Nizami insanlarda təvazökarlığı qiymətləndirir, yersiz lovqalıq, təköbbürlük etməyin əleyhinə çıxırdı. Onun qənəətinə, təköbbürlük meydanında döşünə döymək, özünü yerli-yersiz döymək insana baş ucalığı gətirmir. Bu barədə şair deyirdi: “Özündən razılar hər zaman sınar”.

Böyük şair tamahkarlara öz tamah dişlərini çıxarıb atmağı məsləhət görürdü. Dahi şair tamahkarlığı, acgözlüyü, qarnqululuğu yaxşı hal hesab etmir, bildirirdi ki, həyatda çox yeyənlər çox yaşamır, ağıllı adamlar, nəfsinə hakim olanlar uzun ömür sürür, həttə dünyadan köçəndən sonra da ömürləri davam edir. “Dünyanı qarşına gətirsən də sən, Bir qarından artıq yeməyəcəksən”.

Yoldaşlıq və dostluq münasibətləri

Nizaminiin əxlaqi görüşlərində yoldaşlıq və dostluq münasibətləri geniş yer tutur. Dahi şair yoldaşlıq və dostluğu ümumbəşəri keyfiyyət kimi nəzərdən keçirir və insan

Nizami GƏNCƏVİ - 880

Nizami Gəncəvinin əxlaqi görüşləri

Təlim və təhsilə, müəllim şəxsiyyətinə, tərbiiyəyə aid fikirlər şairin yaradıcılığında geniş yer tutur

mənəviyyatının inkişafında onun oynadığı rolu göstərir. O, ağıllı admlarla dostluq etməyi məsləhət görürdü:

*Ağıllı adamla dost olsan əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər.*

Dahi Nizaminiin qənəəti belədir ki, dostluq münasibətlərinə girmisənsə, dostluğun şərtlərinə əməl etməlisən, dönlük dostsansa səhvini tez başa düş, bu münasibəti qır ki, vaxtilə yaxın olduğun adama dərd-ələm verməyəsən. Eybi gizlətmək yaxşı olsa da, dost-dostun eybini örtməməlidir. Çünki öz dostuna görə bilmədiyi qüsurlarını bildirmək onu gələcək bəlalardan qorumuş olur.

Nizami insanları səmimi dost və yoldaşlıq münasibətləri əsasında yaşayıb, fəaliyyət göstərməyə səsləyirdi. İnsanın yaxın dostu və yoldaşı olmadıqda o, həyatda çətinliklərlə üzləşir. Nizami kişi şəxsiyyətinə, xüsusən yüksək tələblər verir. Onları mərd, cəsur, ədalətli, alıcnab, xoşniyyətli, dünya malına tamah salmayan, maddi mülahizəyə görə özünü alçaltdımayan, gözü-könlü tox, haqqı-ədaləti gözəyləyən görmək istəyir. Arvadsifət kişiləri isə pisləyir (“Kişi arvadsifət olmasın görək”).

Nizami insanları tamahdan, yalançılıqdan, şöhrətpərəstlikdən, qəddarlıqdan, yaltadıqlıqdan uzaq olmağa səsləyərək, asan və alçaq yollarla, başqasını əzməklə xoşbəxtliyə çatmağı faydasız və şəərəfsiz sayır və xəbərdarlıq edir:

*Nə şöhrət, nə yuxu, nə də ki, yemək,
Həyatın mənası olmasın gərək.*

Nizami insanlara gözütöx, namuslu olmağı, kamala çatmağı, başını həmişə dik tutmağı məsləhət görürdü. (“Papağı dik saxla, baş gətse belə. Ucalmaq istəsən bir kamala çat, Kamala ehtiram göstərərsən həyat”). Öz hərəkət və əməllərindən xəcalət çəkməsənlər deyər Nizami oğlu Məhəmmədin təmsalında qəncələrə öz adlarına layiq işlər görməyi tövsiyə edirdi.

Nizami nikah bağlanarkən, ailə qurular-kən gənclərin - oğlan və qızın iradəsinə zidd etməməyi, onlara təzyiq göstərməməyi ata-analara məsləhət görür, ilk növbədə, qızın, qadının mənafeyindən çıxış edirdi:

*Quru bir çörəklə, şor bir halvadan,
Pisdir zorla gələn bir arvad inan.*

Nizami öz əsərlərində insanları xeyirxah işlər görməyə, xalqın işinə yaramağa səsləyir. Bu ideya onun əxlaqi görüşlərində parlaq səhifələrdəndir (“Çalış öz xalqının işinə yara, geysin əməlindən dünya zərara”).

N.Gəncəvi insanın həyatında, onun inkişafında həm irsiyyətin (“Zatı pis olarsa üz göstərmə sən, Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən”, “Kiminki olarsa əsli bədgövər, Pis sözlər danışar, pis sözü dinlər”), həm təlim-təbiyənin, (“Şahənə tərbiiyə hünər, nə-

zakət, Ağıla nur verər, ürəyə qüvvət”, “Zənn etmə əməlin şücaətdəndir, Güclülükdən deyil, bu adətdəndir”), həm də sosial mühitin roluna yüksək qiymət verir. Nizami Xosrov, Bəhrəm və İsgəndərin təlim-tərbiiyə aldığı mühiti təsvir edərək, onların elmi mühitdə formalaşmasına diqqət yetirirdi.

Düzlük və doğruluq

Nizami əxlaqi görüşlərində düzlük və doğruluq kimi əxlaq kateqoriyalarına da geniş yer vermişdir. “Doğruluq yaxşıdır” deyən şair, nicatı düzlükdə axtarır.

Nizaminiin yaradıcılığında böyüyə hörmət əhəmiyyətli yer tutur. O, ağsaqqalların, yaşlı adamların ağıllı məsləhətlərinə qulaq asmağı, onlardan faydalanmağı məqsəduyğun bilirdi. Nizamiyə görə, “yaramaz böyüklər sözündən qaçmaq, ağıllı sözlərə çəvmək yarpaq”.

Nizami insanlığı yüksək qiymətləndirirdi. “İnsanlıq” anlayışını o, geniş şəkildə nəzərdən keçirir, insanlıqda ən yüksək keyfiyyətlərin məcmusunu görürdü. İnsanlıq simasını itirən şəxsləri bədbəxt, miskin, zavallı hesab edirdi. Nizami əmin idi ki, “İnsanda insanlıq öləndən bəri, itmir insanlığın parlaq gövhəri”.

Öz əxlaqlarını saflaşdırmağı insanlara məsləhət görürdü: “Çalış öz qəlbini saflaşdırmağa”, “Dəmiri aynatək parladan insan, Pası silməlidir öz vicdanından”.

Paxıllıq və həsədi pisləyir: “Həsəd dərdə salar daim insani”, - deyirdi.

Nizami əsarətə, zorakılığa, başqasının haqqının tapdalanmasına pis baxırdı. Adam incitməyin, zor təbiiq etməyin, başqasına təzyiq göstərməyin, zorakılığın əleyhinə idi. Öz şəirlərlə insanları başa salmağa çalışırdı ki, belə hərəkətlər xoşagələn, bəyanilən deyil, əksinə, təzyiqə moruz qalanda nifrət, kin yaradır, onun şəxsiyyətini alqadır. Odur ki, Nizami bu kimi adət və vərdişlərdən uzaq durmağı tövsiyə edir və anladır ki, kobud hərəkətin, zülmün sonu yoxdur, axırda zülmkarlar özləri bunun ziyanını çəkirlər: “Kim salsə dünyada zülm bağını, Deməli, bağlar öz əl-ayağını”.

Nizamiyə görə, “Kim tikan əkərsə, tikan dərecək, kim nicat verərsə, nicat görər”, “Zülmkarlıq ömrü azaldır”.

Nizami irsi tədqiqatlarda

Müxtəlif elm adamları (filosoflar, pedaqoqlar, psixoloqlar, sosioloqlar, təbiblər, riyaziyyatçılar, fiziklər, astronomlar və onların başqa alimlər) Nizami yaradıcılığına müraciət etmiş, elmin müxtəlif sahələrində Nizami zəkəsindən faydalanmış, Nizami Gəncəvi yaradıcılığından bəhrələnərək, müxtəlif aspektlərdən (pedaqoji, fəlsəfi, psixoloji və s.) onun əsərlərini təhlil edərək kitablar, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazmışlar.

Hələ vaxtilə Mərdan Muradxanov öz namizədlik dissertasiyasını Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr etmiş, onun əxlaqi görüşlərini tədqiq etmişdir. Nizaminiin poemaları, digər əsərləri pedaqoji yönündə professorlar Z.İ.Qaralov, H.M.Əhmədov, Y.R.Talıbov, Ə.Ə.Ağayev, A.N.Abbasov, F.B.Sadiqov, Ə.M.Abbasov, B.F.Apoyev, psixoloji yönündə prof. Ə.Ə.Əlizadə, tibbi-fəlsəfi və sosial-ekoloji yönündə Ramiz Əkbər, fəlsəfi yönündə Z.Məmmədov, Z.Quluzadə, siyasi və dini-ideoloji yönündə T.Yadigar, mənəvi və sosial yönündə E.Təhməzova və b. tərəfdən araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı hələ ötən əsrin ortalarında dünyamiqyaslı şərqşünas Y.Bertelsin diqqətini cəlb etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, o, keçmiş ittifaqda Nizamişünaslığın banilərindən hesab olunur. Y.Bertels “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” (1958) və “Nizami və Füzuli” (1962) monoqrafiyalarının müəllifi idi.

Nizami Gəncəvinin insanların nəcib mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmələrinin vacibliyinə, əxlaqın, mənəviyyatın saflaşdırılmasına, qanunun, birgəyənliyin qaydalarının gözənilməsinin zəruriliyinə, təhsillənməyə, müəllim şəxsiyyətinə, biliklərə yiyələnməyin faydasına və s. dair çoxlu qiymətli fikirləri vardır.

İllər, on illər, əsrlər keçmişdir, lakin dahi şəxsiyyətin əsərləri hələ də özünün təhsilləndirici, tərbiiyləndirici, inkişafetdirici təsirini və imkanlarını itirməmişdir. Nizami Gəncəvi irsi yenə də tədqiqatların obyektidir, yeniyetmə və gənclər, bütün yaş qruplarından olan insanlar onun əsərlərini sevvəsevə oxuyur, ümumtəhsil məktəblərində, ali təhsil müəssisələrində, kolleclərdə, liseylərdə dahi şairin həyatı və yaradıcılığı tədris olunur.

Akif ABBASOV,

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim